

Magdalena Górka

"Słowo i obraz : na pograniczu literatury i sztuk plastycznych", Janusz Pelc, Kraków 2002 : [recenzja]

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 95/1, 215-219

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

II. RECENZJE I PRZEGLĄDY

Pamiętnik Literacki XCV, 2004, z. 1
PL ISSN 0031-0514

Janusz Pelc, *SŁOWO I OBRAZ. NA POGRANICZU LITERATURY I SZTUK PLASTYCZNYCH*. Kraków (2002). Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, ss. 414, 2 nlb. + 75 wklejek ilustr.

Od czasu wydania książki Janusza Pelca *Obraz – słowo – znak. Studium o emblematkach w literaturze staropolskiej* (Wrocław 1973) upłynęło 30 lat. Nie sposób przecenić znaczenia wspomnianej publikacji dla badań prowadzonych w tym okresie nad formą słowno-obrazową i alegorią w literaturze i sztuce staropolskiej, podobnie jak i dla specjalistycznych studiów nad poezją wizualną¹, motywami graficznymi czy recepcją obcych kompozycji rytowanych na obszarze Rzeczypospolitej². O swoistym renesansie zainteresowania emblematyką w nauce polskiej świadczą poświęcone temu gatunkowi konferencje³, wystawy⁴, monograficzne numery czasopism⁵, systematyczne studia dotyczące emblematów powstających w obrębie twórczości jednego autora⁶, ale i wybranego ośrodka intelektualnego (zwłaszcza Gdańsk, Wilno)⁷ czy środowiska zakonnego (np. klasztor paulinów na Jasnej Górze)⁸. Monografia Janusza Pelca była stałym źródłem inspiracji terminologicz-

¹ Zob. P. Rypson: *Obraz słowa*. Warszawa 1989; *Piramidy, słońca, labirynty. Poezja wizualna w Polsce od XVI do XVIII wieku*. Warszawa 2002. – P. Wilczek, *Barokowa poezja wizualna w Europie i w Polsce. Prolegomena*. W zb.: *Staropolskie teksty i konteksty*. Red. J. Malicki. Katowice 1989.

² Zob. A. Bentkowska, *Symbolika drzewa. Dylematy związane z emblematyczną metodą interpretacji malarstwa*. „Rocznik Historii Sztuki” 1985. – P. Buchwald-Pelcowa, *Związki polskich książek emblematycznych z emblematyką niderlandzką*. Jw. – J. Bednarska, *Z dziejów polskiej ilustracji panegirycznej pierwszej połowy XVII wieku*. Cz. 1. Katowice 1994.

³ Zob. *Słowo i obraz. Materiały sympozjum Komisji Nauk o Sztuce PAN. Nieborów, 29 września – 1 października 1977 r.* Warszawa 1982. – *Emblem Studies: A State of the Art*. Uniwersytet Wrocławski, 7–11 VI 1995.

⁴ Zob. *Ars Emblematica. Ukryte znaczenia w malarstwie holenderskim XVII w. Katalog wystawy*. Red. J. Michałkova. Muzeum Narodowe w Warszawie 1981. – D. Platt, *Emblematy w ossolińskich zbiorach druków i rękopisów XVI–XVIII w. Katalog wystawy*. Wrocław 1995.

⁵ „Rocznik Historii Sztuki” 1985. – „Barok” 1996, nr 1 (5).

⁶ M. Witwińska, *Ostrołęcka polichromia Waleńtego Żebrowskiego*. „Biuletyn Historii Sztuki” 1970, nr 3/4. – T. Chrzanowski, *Działalność artystyczna Tomasa Tretera*. Warszawa 1984. – D. Chemperek, „*Umysł przecie z swojego toru nie wybiega*”. O poezji medytacyjnej Daniela Naborowskiego. Lublin 1998.

⁷ Zob. E. Iwanoyko, *Sala Czerwona ratusza gdańskiego*. Wrocław 1986. – K. Cieślak: *Emblematic Programmes in Seventeenth-century Gdansk Churches in the Light of Contemporary Protestantism: An Essay and Documentation*. „Emblematica” 1995, nr 1; *Między Rzymem, Wittenbergą a Genewą. Sztuka Gdańska jako miasta podzielonego wyznaniowo*. Wrocław 2000, s. 373 n. – J. Liškevičiene, *Vilniaus Akademijos spaustuves leidiniu emblemines graviuros kaita XVII amžiuje*. W zb.: *Ženklas ir simbolis senojoje Lietuvos daileie*. Vilnius 1996. „Acta Academiae Artium Vilnensis” 7.

⁸ Zob. J. Golonka, *Dekoracja malarska Kaplicy Jasnogórskiej z XVII w.* W zb.: *W kierunku chrześcijańskiej kultury*. Red. B. Bejze. Warszawa 1978. – D. K. Łuszczek, *Jasnogórski re-fektarz*. Warszawa 1992.

nych, analiz tematycznych oraz punktem odniesienia przyszłych edycji książek emblematycznych⁹. Trzeba podkreślić, iż opracowania szczegółowe nie mogłyby również powstać bez bibliografii przygotowanej przez Paulinę Buchwald-Pelcową (*Emblematy w drukach polskich i Polski dotyczących XVI–XVIII w. Bibliografia*, 1981) oraz licznych artykułów tej samej autorki, które stworzyły kanon porządkowania i szacowania wciąż uzupełnianego materiału pod względem chronologicznym, ilościowym i gatunkowym. Dodać trzeba, iż prace Pauliny Buchwald-Pelcowej oraz Janusza Pelca, m.in. ich publikacje obcojęzyczne i referaty wygłaszane w latach dziewięćdziesiątych podczas sesji organizowanych przy współpracy The Society for Emblem Studies, formowały również za granicą wizerunek polskiej emblematyki stuleci XVI–XVIII¹⁰. Piśmiennictwo z terenu Rzeczypospolitej weszło w ten sposób w szerszy obieg naukowy i zaczęto je odnotowywać w nowo powstających bibliografiach i katalogach europejskiej emblematyki¹¹.

Nawet tak krótki i z konieczności ograniczony przegląd badań nad emblematyką polską przekonuje, że niedawna publikacja Janusza Pelca nie mogła być wyłącznie uzupełnieniem zacytowanego wydania z roku 1973. W przypadku prezentowanej książki nie mamy bowiem do czynienia ze starą treścią w nowej okładce i pod innym tytułem, ale z monograficzną kontynuacją, dostosowaną w części teoretycznej i analitycznej do głównych kierunków badań literatury staropolskiej. Z rzetelnością i znanstwem autor uwzględnił wnioski wynikające ze studiów szczegółowych minionego 30-lecia. Świadczy o tym m.in. obszerna prezentacja emblematyki stosowanej – motywów emblematycznych występujących w panegirykach, okolicznościowych drukach religijnych, teatrze szkolnym i sztuce okazjonalnej, ale i znacznie poszerzona charakterystyka emblematycznej twórczości Mikołaja Kochanowskiego, Szymona Szymonowica, Daniela Naborowskiego, Tomasza Tretera, Zbigniewa Morsztyna czy Stanisława Herakliusza Lubomirskiego. W nowo wydanej monografii polskie dokonania na polu emblematyki zaprezentowane zostały w szerokim kontekście studiów nad kulturą renesansu i baroku. Uwidocznia się to zwłaszcza w opisie tendencji protoemblematycznych występujących w piśmiennictwie XVI stulecia (m.in. A. Krzycki, J. Dantyszek, M. Rej) oraz w charakterystyce najciekawszych przykładów rękopiśmiennych i drukowanych adaptacji obcych książek emblematycznych (m.in. S. Łochowski, *Emblemata Horatiana*, 1647; H. Hugo, *Pobożne pragnienia*, przeł. A. T. Lacki, 1673). Na szczególną uwagę zasługuje rozdział o ilustrowanych drukach niderlandzkich przedstawiających postacie Kupida i Amor Divinus, które inspirowały staropolskie piśmiennictwo i zakonne praktyki medytacyjne. Druki te weszły również w obszar polskiej emblematyki pozaliterackiej. Wzmiankowane przez Pelca dekoracje emblematyczne z te-

⁹ Zob. A. T. Lacki, *Pobożne pragnienia*. Wyd. K. Mrowcewicz. Warszawa 1997. – K. Twardowski, *Łódź młodzi z nawałności do brzegu płynąca*. Wyd. R. Grześkowiak. Warszawa 1998. – *Emblematy miłosne (Emblemata amatoria) Jacoba Catsa w trzech różnych językach, a także w ujęciu polskim z XVII wieku przedstawione*. Oprac. J., P. Pelcowie. Warszawa 1999. – *Miłości Boskiej i Ludzkiej skutki różne. Wraz z siedemnastowieczną polską wersją tekstów do „Amoris Divini et Humani effectus varii”*. Oprac. J., P. Pelcowie. Warszawa 2000. – Z. Morsztyn, *Emblemata*. Oprac. P., J. Pelcowie. Warszawa 2001.

¹⁰ Zob. m.in. J. Pelc: *Emblematy, książki emblematyczne. Problemy teorii a praktyka twórców*. „Barok” 1996, z. 1 (5); *Polish Seventeenth-century Emblem Literature and its Connections with Emblems Created and Printed in the Low Countries*. W zb.: *Artes atque humaniora. Studia Stanisłao Mossakowski sexagenario dicata*. Red. H. Samsonowicz, współpr. M. Dłutek. Warszawa 1998. – P. Buchwald-Pelcowa: *Emblematics in Polish Jesuit Colleges*. W zb.: *Fourth International Emblem Conference. K. U. Leuven, 18–23 August 1996. Abstracts*. Leuven 1996, s. 25–27; *The Typology of Polish Emblem Books in the 16th and 18th Centuries*. W zb.: *Studia slavistica et humanistica in honorem Nullo Minissi*. Red. I. Opacki, A. Wilkoń, J. Żurawska. Katowice 1997.

¹¹ Zob. G. R. Dimler, *Short Title Listing of Jesuit Emblem Books*. „Emblematica” 1987, nr 1.

renu Rzeczypospolitej (sporadycznie odnotowywane w literaturze przedmiotu z dziedziny historii sztuki) ujawniły większą, niż wynikałoby to z analiz piśmiennictwa, popularność zbiorów Saavedry, Vaeniusa, Sambucusa, Picinellogo czy Hugona i jego naśladowców. Posłużenie się materiałem ikonograficznym wzbogaciło i uwiarygodniło zarazem istotne w rozważaniach autora dociekania na temat dróg przenikania do Polski wiedzy o emblematyce, kształtującej wyobraźnię poetycką na zasadach teorii i imitacji, w obrębie schematów zakreślonych przez polityczne i ziemiańskie ideały narodu szlacheckiego (np. sarmatyzm, *otium*). Swojskość, wielonarodowość i demokratyzacja kultury szlacheckiej odzwierciedlały się zarówno w twórczości oryginalnej, jak i w adaptacjach (zob. s. 225, 301, 327). Dodać trzeba, iż poprzedzone szczegółowymi analizami wnioski dotyczące recepcji nie miały charakteru jednostronnego. Janusz Pelc zaakcentował procesy zachodzące równoległe w rozwoju emblematyki polskiej i obcej (np. szerokie oddziaływanie jezuitów, zwłaszcza Akademii Wileńskiej), ale i zjawiska wyprzedzające dokonania obce (np. H. Bildziukiewicz, *Divi tutelaris patrii Casimiri insigne virtutum [...]*, 1610) bądź je inspirujące (np. traktat M. K. Sarbiewskiego *Dii gentium*; zagraniczna recepcja polskich zbiorów, m.in. A. M. Fredro, *Peristromata Regum [...]*, 1660; S. H. Lubomirski, *Adverbia moralia*, 1688).

Omawiana monografia ma istotne znaczenie również z punktu widzenia informacji naukowej. Przywołane w niej zostały najistotniejsze dokonania i postulaty obcej literatury przedmiotu, łącznie ze stanem badań i dyskusjami na temat dzieł drukowanych i korespondencji autora *Emblematum liber* (1531) – Andrei Alciatiego. Osoba i środowisko intelektualne, do którego należał „ojciec” gatunku emblematycznego, skupiały w znacznym stopniu zainteresowania europejskich i amerykańskich badaczy ostatniego ćwierćwiecza. Znakomitą większość publikacji stanowiły studia poświęcone terminowi „*emblem*” („*emblem*”, „*emblème*”) w piśmiennictwie XVI w. oraz zastosowaniu wywiedzionej z dzieła Alciatiego konstrukcji trójczłonowej: 1) lemma, inskrypcja, dewiza, sentencja; 2) ikon; 3) subskrypcja, epigram. Również kontekst *Emblematum liber* znajduje u Pelca odbicie w analizach twórczości wybranych autorów oraz w dociekaniach nad świadomym czy bezpośrednim przejmowaniem przez nich motywów i charakterystycznej struktury gatunkowej. Z tego powodu historia emblematyki jawi się jako recepcja XVI-wiecznej problematyki moralnej, estetyki i teorii literackiej. Istotne dla autora były badania nad kształtowaniem się nowego gatunku na tle renesansowej tradycji epigramatycznej, fascynacji neoplatonizmem i hieroglifiką oraz nad kontynuacją starożytnych pasji, charakterystycznych dla dworskich humanistów różnych ośrodków czy szerzej – w obrębie europejskiej *res publica litteraria*¹². Wystarczy wspomnieć, iż różnaitość literackich inspiracji w części subskrypcji Pelc porządkował według konwencji epigramatycznej, lirycznej (lub elegijnej) oraz według wzorca poezji figuralnej (s. 39). Dzięki badaniom prowadzonym w ostatnich latach możliwa jest pełniejsza charakterystyka genologiczna polskiego piśmiennictwa, w którym emblemat utożsamiano nierzadko ze słowno-plastycznymi interpretacjami herbów. Wiadomo, iż praktyka zdobienia inskrypcjami budowli i przedmiotów artystycznych doprowadziła do ekspansywnego oddziaływania konstrukcji emblematycznej na gatunki pokrewne (m.in. *impresa*, *stemma*, *icones*, bajka). Ukierunkowała także próby kodyfikacji, podejmowane w XVI i XVII w. we wstępach zbiorów emblematycznych, traktatach dedykowanych dewizie (*impresa*), poetykach i podręcznikach retoryki. Pojęcie „*emblem*” stosowano nierzadko wymiennie z określeniami „hieroglifik”, „*impresa*” czy „symbol”. Mająca szersze zastosowanie praktyka wykorzystywania konstrukcji emblematycznej do celów perswazyjnych, dydaktycznych czy panegirycznych oraz jej

¹² Świadczą o tym m.in. publikacje zamieszczone na łamach pisma „*Emblematica*” – zob. np. J. Pelc, „*Emblematica. An Interdisciplinary Journal for Emblem Studies*” – *dziesięciolecie półrocznika*. „Barok” 1996, z. 1 (5).

popularność w medalierstwie, architekturze okazjonalnej, tryumfach, żywych obrazach, a także w intermediach teatralnych przyczyniały się do zestawiania w opisie różnych gatunków. Miało to szczególne znaczenie ze względu na specyfikę zastosowania konstrukcji emblematycznej w piśmiennictwie z terenu Rzeczypospolitej, które wyróżniała „niezwykle obfita produkcja utworów powstających na styku emblematyki i heraldyki, obfita nawet w kontekście innych krajów Europy środkowej” (s. 361). Opracowanie Janusza Pelca wyróżnia się skoncentrowaniem uwagi na konstrukcji analizowanych przykładów, w wyważony sposób charakteryzowanych jako bliższe bądź dalsze emblematyce, odpowiednio do stosowanej przez historyków terminologii (np. „książka emblematyczna”, „emblematy w książkach”, wypowiedź literacka „inkrustowana”, wzbogacona odwołaniami do symboliki emblematycznej)¹³. „Pograniczność” zaakcentowana została także w stosowanych przez autora formułach opisu, takich jak „karty tytułowe z symboliczno-emblematycznymi i hieroglificznymi znakami” (s. 183), utwory „przesycone symboliką emblematyczną, odwoływaniem się do symboliki emblematycznej” (s. 189), „emblematyczne medytacje” (s. 277), przykłady poezji kunsztownej z aluzjami do emblematyki (S. Twardowski, W. Kochowski, J. Gawiński).

Teza o pograniczności gatunkowej polskiego piśmiennictwa emblematycznego wyjaśnia, dlaczego uwaga badawcza Pelca skupiła się na relacjach słowno-obrazowych, przy jednoczesnym opowiedzeniu się za pierwszeństwem „słowa” (s. 8). W tytule omawianej książki nie pojawiają się akcentowane w publikacji z 1973 r. terminy „znak” ani „emblem”. Fakt ten uznać można za przejaw dominujących tendencji we współczesnych badaniach nad emblematyką – przyjmowanie prowizorycznych definicji gatunku, ograniczanie analizy semiologicznej na rzecz lektury podręczników poetyki i retoryki oraz promowanie studiów nad strukturą emblematyczną i funkcją ryciny¹⁴. Rozszerzenie problematyki ilustracji (zob. analizę rycin w: G. B. Guarini, *Pastor Fido, albo Konterfekt wierny Miłości [...]*, Toruń 1694), ale i włączenie tekstów nie opatrzonych ilustracjami (zob. s. 221) należą do istotnych zmian względem dawnej pracy Janusza Pelca. Godne zaakcentowania są analizy metod korelacji ryciny z tekstem (zob. s. 241), jak również uwagi poświęcone jedności części „*scriptura*” i „*pictura*” (zob. s. 274) oraz wierności obydwu elementów tradycji gatunku (np. bliższe były jej ryciny J. Siemiginowskiego niż tekst S. J. Piskorskiego we *Flores vitae B. Salomeae*, 1691). Kodyfikatorzy charakteryzowali nierzadko funkcję elementów plastycznego i pisanego w emblematycznej konstrukcji hybrydalnej z pomocą motywu ciała (obraz) i duszy (słowo). Wynikała z tego pośrednio akceptacja dla emblematu pozbawionego elementu ilustrowanego („*emblemata nuda*”), przy jednoczesnym odrzucaniu samoistności części „*pictura*”¹⁵. Pelc przypomniał, iż do dziedzictwa polskiej

¹³ Badacz wykorzystuje zwłaszcza instruktywne w tym zakresie prace: P. Daly, *Literature in the Light of the Emblem. Structural Parallels between the Emblem and Literature in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Toronto 1979. – K. Porteman, „*Embellished with Emblems*”. *About the Incorporation of Emblems in Other Genres in Dutch Literature*. W zb.: *The Emblem in Renaissance and Baroque Europe. Tradition and Variety. Selected Papers of the Glasgow International Conference, 13–17 August 1990*. Ed. A. Adams, A. Harper. Leiden 1992.

¹⁴ Zob. P. M. Daly, *Directions in Emblem Research – Past and Present*. „*Emblematologica*” 1986, nr 1. – *Emblematic Variants. Literary Echoes of Alciati's Term „Emblema”*. *A Vocabulary Drawn from the Title Pages of Emblem Books*. Compiled W. S. Heckscher, A. B. Sherman. New York 1995. – *Emblems and Art History. Nine Essays*. Ed. A. Adams, assisted L. Grove. Glasgow 1996. „*Glasgow Emblem Studies*” 1. – *The Emblem Tradition and the Low Countries. Selected Papers of the Leuven International Emblem Conference, 18–23 August 1996*. Turnhout 1999.

¹⁵ Zob. D. Caldwell, *Studies in Sixteenth-century Italian Imprese*. „*Emblematologica*” 2001. – D. Mansueti, *The Impossible Proportion: Body and Soul in Some Theories of the Impresa*. Jw., 2002.

emblematyki należą zbiory, które mogły powstać w ścisłej współpracy pisarza i ilustratora (np. S. H. Lubomirski, *Adverbia moralia*, 1688, ryc. J. J. Helwig według rys. Tylmana z Gameren) oraz prace emblematystów zajmujących się projektowaniem dekoracji o szerszej formule symbolicznej (m.in. B. Chmielowski). W jego rozważaniach mocno zaakcentowane zostały wspólne źródła preemblematyki (lub protoemblematyki) i preikonologii, również i podobieństwa struktury emblematycznej oraz formuł podanych w *Iconologii* (1593) Cezarego Ripy. Zdaniem polskiego badacza przejawem odpowiedniości obydwu dziedzin myślenia symbolicznego była zastosowana w późniejszych wydaniach zbioru Alciatiego (od 1557) zasada porządkowania materiału według typowego dla zbiorów ikonologicznych schematu pojęć ogólnych. Wizualność kultury renesansu i baroku oraz charakterystyczne dla niej „myślenie” emblematami i przepisami ikonologii znalazło wyraz na kartach omawianej książki w interesujących konstatacjach dotyczących polskiego oratorstwa, kaznodziejstwa i przedsięwzięć parateatralnych. Za ważne i inspirujące uznać trzeba również analizy utworów teatralnych adaptujące metodę Albrechta Schönego (*Emblematik und Drama im Zeitalter des Barock*, 1964). Prezentowały one przekonanie Pelca, iż istniejące w teatrze tendencje do alegoryzacji ułatwiały szerokie przenikanie wzorów emblematycznych (s. 293).

Nowo wydana książka Janusza Pelca oprócz podręcznikowej informacji na temat polskiej emblematyki, literatury przedmiotu oraz aktualnie prowadzonych prac badawczych i edytorskich zawiera liczne uwagi inspirujące i ukierunkowujące przyszłe studia. Wśród domagających się pogłębienia zagadnień szczegółowych znalazła się m.in. problematyka „*affixiones*” – eksponowanych w kolegiach jezuickich prac uczniów (s. 51), kwestia rozpoznania wpływu emblematyki na kaznodziejstwo (s. 205), metaforyka, kostium i scenografia teatru barokowego (s. 291). Podniesiona została również sprawa kompleksowej inwentaryzacji emblematów w sztukach plastycznych (s. 238) oraz stanowiącej przedmiot studiów interdyscyplinarnych wyobraźni poetyckiej. „Myślenie emblematami” autor postrzegał „we wszystkich lub niemal wszystkich gatunkach” polskiego piśmiennictwa (s. 288). Pogląd ten zilustrowany został bogatym, starannie dobranym materiałem, uwzględniającym polską specyfikę i rozwój emblematyki (stuleci XVI–XVIII). Przyjęta przez badacza szeroka formuła prezentacji umożliwiła dotknięcie w dyskursie m.in. problematyki manieryzmu, horacjanizmu, neostoicyzmu, zasady paradoksu, kompozycji frontispisu, recepcji określonych sentencji i wyrażeń przysłowiowych, aż po obserwację zamkniętych w emblematyce „wizji rzeczywistości” (s. 207) i długiego trwania gatunku emblematycznego we współczesnej sztuce i reklamie¹⁶. Dodajmy, iż książka zawiera obszernie streszczenie w języku angielskim, indeks osób i tytułów anonimowych utworów oraz niezwykle przydatny w studiach nad recepcją gatunku spis haseł rzeczowych, łączący terminologię z zakresu studiów emblematycznych z wybranymi określeniami gatunkowymi, motywami ikonocznymi i problemami kulturowymi. Pozostaje żałować, że temu nie wyposażono w spis najistotniejszych opracowań w układzie tematycznym. Nie umniejsza to jednak znaczenia ani użyteczności tej publikacji. Można przypuszczać, iż zaprezentowana książka adresowana do szerokiego kręgu interesujących się literaturą, sztuką i kulturą staropolską otworzy nowy rozdział w badaniach nad polską emblematyką oraz pokrewnymi jej gatunkami.

Magdalena Górską

¹⁶ Zob. *Reinventing the Emblem: Contemporary Artists Recreate a Renaissance Idea*. 20 January – 26 March 1995. An exhibition curated A. B. Leader. Catalogue ed. L. K. Baier. With essays by A. B. Leader, R. S. Field. Yale University Art Gallery.